

and a better future of the Ukrainian people, trying to build independent and influential military-political Ukrainian democratic formation in very difficult conditions and under the pressure of Polish feudalism and Russian autocracy. Proved, that Kalnyshesky era played a significant role in the history of symbols creation of Ukrainian, as was the symbolic embodiment of selfless struggle of the people, including his Cossack estate for freedom and independence, and some symbols Cossack state preserved in traditional Ukrainian culture and even during these centuries were signs of the highest state power in Ukraine.

Key words: Ukraine, Ukrainian, symbols, the symbols creation in Ukraine, during the era of P. Kalnyshesky.

До редакції надійшла 2.03.2016.

УДК 94(477) «17/21»

© Юрій Фізурний
(Київ)

ДЕРЖАВНИЦЬКА ТА ЕТНОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ АГРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ ЩОДО УКРАЇНИ Й УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

У статті досліджується державницька та етнокультурна діяльність П. Калнишевського в контексті агресивної політики Росії щодо України і українців у другій половині XVIII ст. За державницької діяльності П. Калнишевського був здійснений еволюційний перехід Нової Січі від суто мілітарної формації до багатофункціональної військово-політичної організації, що базувалася на міцному економічному підґрунті й у майбутньому могла стати базою відновлення Української державності. Кошовим здійснювалася поступова переорієнтація запорожців від військового здобичництва до господарської діяльності й формування в Україні т.зв. фермерських господарств і соціального вільного стану фермерів (своєрідного аналогу сучасного середнього класу). П. Калнишевський цілеспрямовано здійснював освоєння українцями надчорноморських степів, перетворення їх з малозаселеної місцевості на добре залюднені терени, що, зрештою, призвело до суттєвого розширення українських етнічних територій, незважаючи на опір і протидію Росії. Всі ці дієві заходи кошового посприяли освоєнню і включенню Надчорномор'я до цілісного етнокультурного простору України. Етнокультурна діяльність кошового отамана стала логічним продовженням його державотворчого чину. Незважаючи на імперські утиски, П. Калнишевський цілеспрямовано відстоював автономність запорозької церкви та захищав її особливий статус. Січовий очільник всіляко дбав про розвиток церкви, релігійності, благодійності, духовності й освіченості українців. На добротинні пожертви й за особистого піклування патріота-державника й благодійника збудовано понад 30 православних храмів, здійснювалося загальне управління запорозькими школами та пильно відстежувалося забезпечення освітніх закладів, вчителів й учнів усім необхідним.

Ключові слова: Україна, українці, П. Калнишевський, Запорозька Січ, державницька та етнокультурна діяльність, Росія.

Влітку 1775 р. російські регулярні війська підступно захопили запорозькі терени («Землі Вольностей Війська Запорозького» – так вони офіційно називалися в імперії) і знищили українське самобутнє квазідержавне утворення – Запорозьку Січ (Нову чи Підпільненську). Через майже 240 років, навесні 2014 р. військові частини Росії без розпізнавальних знаків (т. зв. «зелені чоловічки») спочатку загарбали Крим, а згодом розпочали неоголошену війну на Сході України, яка триває і по цей день. Що спільного між цими, на перший погляд, абсолютно різними подіями? Їх об'єднує, насамперед, непереборне прагнення українців мати власну державу, жити й господарювати в ній за своїми законами та фанатичне устремління росіян і, передусім, їх

очільників до асиміляції України й українства, створення потужної імперської нації, що призведе, на їхню думку, до перетворення Росії у світову наддержаву, оскільки без українського народу (його кількісного й інтелектуального потенціалу) ця домінуюча мрія не здійсниться.

Мета дослідження полягає в тому, що, вивчаючи державницьку та етнокультурну діяльність П. Калнишевського в контексті агресивної політики Росії щодо України й українців у другій половині XVIII ст., ми намагаємося досягнути, які повчальні уроки може отримати український народ з минулого, щоб зберегти свою самобутність і державність та мати надію на гідне майбуття.

Для досягнення поставленої мети є доцільним вирішення таких дослідницьких завдань:

охарактеризувати історіографію проблеми й джерельну базу дослідження; лаконічно окреслити основні біографічні віхи життя П. Калнишевського; проаналізувати державницьку діяльність кошового; розглянути етнокультурну спрямованість дій патріота.

В історіографічному дискурсі цієї проблеми можна умовно виділити три етапи – перший (середина XIX – початок XX ст.), другий (20–80-ті рр. XX ст.); третій (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.).

Перший етап відзначається появою праць, які повертають широкому загалу забуте і забронене прізвисько опального і репресованого останнього кошового Нової Січі та інформують про Соловецький період його життя (це напрацювання А. Скальковського, П. Єфименка, Д. Яворницького, В. Антоновича, Ф. Ніколайчика, М. Колчина, Г. Фруменкова, В. Біднова, М. Грушевського, О. Єфименко, М. Аркаса та ін.)

Другий етап характеризується істотним зменшенням праць, в яких тим чи іншим чином вивчається особистість і життєдіяльність П. Калнишевського. Це було пов'язано з тим, що ні в СРСР, ні поза його межами персона П. Калнишевського не викликала особливого зацікавлення. Лише в працях деяких вчених, зокрема: Н. Полонської-Василенко, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича він згадувався позитивно – як уособлення українського патріота, звитяжного лицаря і мудрого керівника. Тоді як у дослідженнях К. Гуслистого, О. Апанович, В. Голобуцького та інших особистість запорозького очільника висвітлювалася негативно – як типового експлуататора й можновладця.

Третій етап відзначається солідним (у порівнянні з попереднім періодом) збільшенням (кількісним і якісним) напрацювань, присвячених державницькій та етнокультурній діяльності П. Калнишевського. Зокрема, це праці О. Апанович і В. Голобуцького (після відновлення Української державності вони отримали можливість писати, що думають, а не те, що від них вимагала попередня тоталітарна влада), та напрацювання Д. Кулиняка, А. Коцура, В. Коцура, В. Грибовського, М. Жуковського, А. Салюка, Г. Коцур, Ю. Шовкуна, Т. Гончарука, С. Авдеєнка, І. Сварника, В. Овсієнка, А. Багнюк, В. Гребьонкіна, М. Скорик, О. Кузьмука, Ю. Мицика, Р. Іванчук, Віти Коцур та ін. Проте, заявлена проблематика потребує подальшого наукового опрацювання.

Щодо джерельної бази дослідження, то вона є представницькою. По-перше, це опубліковані документи, прямо і опосередковано пов'язані з особистістю останнього кошового Нової

Січі. По-друге, приватне офіційне листування козацького керманіча, яке надає нам можливість осягнути деякі моменти його життєдіяльності. Тобто, джерельна база сприяє фаховому аналізу державницької й етнокультурної діяльності П. Калнишевського.

За понад півтораста років існування українців, серед них було безліч героїв, звитяжців, подвижників, інтелектуалів, трударів, мучеників тощо. Не бракувало серед українського люду й зрадників, пройдисвітів, пристосуванців, ледарів та інших покидьків. Але серед багатьох мільйонів посполитих, на нашу думку, яскраво та особливо вирізняється постать останнього кошового Нової Січі. П. Калнишевський, поєднавши у собі, як позитивні, так і негативні риси української ментальності, своїм подвижницьким життям і державницьким чином став уособленням волелюбності і незнищенності України й українців.

В. Грибовський зазначає: «Петро Іванович Калнишевський за свого дивовижно довгого життя був свідком тривожного й нещасливого для України XVIII століття. Це був час неухильного занепаду української козацької держави, коли розколоте і дезорієнтоване українське суспільство втрачало надію на самостійне врядування, а його політична еліта, гетьманська старшина, активно прилаштовувалася до чужого державного організму – імперської системи самодержавної Росії» [7, с. 14].

Якщо середина XVII ст. стала визвольно-героїчним зоряним часом Б. Хмельницького, друга половина цього століття – Руїною, кінець XVII – початок XVIII ст. – звитяжно-бароковим періодом І. Мазепи, то середина і друга половина XVIII ст. – це доба П. Калнишевського, час тотального наступу російського абсолютизму на політичні, економічні, культурні, духовні надбання українців.

Попри не співвідносність сил, український народ навіть попри великі втрати, завдяки таким особистостям, як П. Калнишевський, продовжував зберігати свою самобутність і окремішність від росіян, розвивати власну етнокультуру та розширювати українські етнічні території.

Незважаючи на велику кількість досліджень, вчені й досі не мають достатньої інформації про час і місце народження, походження, зростання та змушнення майбутнього кошового. Так трапилось тому, що він, як і більшість тогочасних українців, не залишив після себе спогадів і родинних легенд, а документи, які стали надбанням вчених характеризують його уже в зрілому віці.

У зв'язку з цим, В. Грибовський наголошує: «Викликає сумнів датування народження

останнього кошового 1690 або 1691 роком. Ця дата виведена дослідниками штучно, виходячи з напису на могильній плиті, встановленій 53 роки згодом після смерті Калнишевського. У епітафії зазначено, що він помер у 1803 р. у віці 112 років. На момент звільнення, у 1081 р. російські урядовці умовно визначили його вік 110 роками, зваживши на надзвичайно старечий вигляд цього в'язня Отже, визначення віку Петра Калнишевського 112 роками має виключно соловецьке походження і не перевіряється ніякими іншими документами» [7, с. 26–27].

До речі, навіть сам патріарх вітчизняного козакознавства Д. Яворницький критично оцінював ці свідчення та писав, що кошовий і сам достеменно не знав свій вік, до того ж сумнівно, щоби 85-літній старець керував звияжними запорожцями [9, с. 391].

Щодо місця народження і соціального походження, то також існує кілька версій. Зокрема, А. Скальковський зазначав: « Велика військова рада майже одногосно обрала кошовим Петра Калнишевського, який декілька разів був осавулом й одного разу навіть суддею війська Запорозького. Це була примітна постать в історії цього війська. Хоча в курінних списках Куцівського куреня він був записаний під іменем Петра Калниша, проте ми знаємо напевно, що він походив із козацького і дворянського звання малоросійського, із Лубенського полку. Але подібно всім запорожцям дворянського походження він приховував своє ім'я і рід, поки не став кошовим» [25, с. 387].

У свою чергу, Д. Кулиняк переконаний, що П. Калнишевський народився у селі Пустовітківка (Роменщина), був сином козацької вдови Агафії й восьмирічним хлопцем попав на Запоріжжя [21, с. 11].

Переважає більшість дослідників, схиляється до думки, що П. Калнишевський, будучи старшиною Лубенського козацького полку, ймовірно Лохвицької сотні, потрапив до Нової Січі десь на початку 1750-х рр. у віці приблизно 50 років [7, с. 27].

Перше офіційне задокументоване свідчення про майбутнього кошового датоване 1754 р. А. Скальковський писав: «1754 року військовий осавул Петро Калнишевський, переслідуючи злодіїв, знайшов їх поблизу Буга, де вони укріпилися на півострові серед очеретів, гарматами й засіками, незважаючи на опір більшість їх розбив і знищив, а решту розігнав» [25, с. 316–317].

Також існує інша думка, Д. Кулиняк стверджує: «Перша згадка про Петра Калниша в

січових документах датується 1742-м роком, коли він вже був військовим осавулом: у примітках до листа кошового отамана Данила Гладкого йшлося про недбале збирання податків у січову скарбницю, яке дозволяв собі отаман містечка Кодак. Калнишевський з цим завданням упорався блискуче, виставивши караули та не допускаючи міщуків до господарських занять доки вони не сплатять все що треба в січову казну» [20, с. 47].

Зрештою, осавул П. Калнишевський виконував свої обов'язки добре і швидко став рухатися кар'єрною драбиною, заслуживши повну довіру як січової старшини й звичайних запорожців. Так Ю. Мицик відзначає, що П. Калнишевський був у 1754 р. військовим осавулом, тричі очолював січові дипломатичні місії до Санкт-Петербурга (1755–1756, 1758–1761, 1764–1765 рр.), 1758 р. обирається військовим суддею, у 1759–1761 рр. згадується у документах як похідний полковник Війська Запорозького, 1762 р. вперше обраний кошовим і, нарешті, з 1765 по 1775 р. беззмінно очолював Нову Січ [23, с. 191].

Попри авторитет й управлінський хист, П. Калнишевський докладав чимало зусиль, щоби вирішити нагальні проблеми Запорозької Січі. Серед них: боротьба з гайдамаками, протиріччя між голотою і заможною частиною січової громади, постійні конфлікти запорожців з імперською адміністрацією, напружені взаємовідносини з кочовиками тощо. Невдовзі розпочалася чергова російсько-турецька війна (1768–1774), що стала великим випробуванням для усіх запорожців. Зрештою, запорозьке військо під орудою П. Калнишевського проявило себе у ній добре та посприяло перемозі Російської імперії. За вмиле керівництво Військом Запорозьким його очільник був нагороджений у 1771 р. золотою медаллю з портретом імператриці, посипаною діамантами [25, с. 488]. Саме з цією нагородою, ймовірно, зображений кошовий на відомій іконі. Однак, на думку Т. Гончарука, П. Калнишевський намальований на Покровській іконі з іншою золотою медаллю, тією, що її надала ще 1763 р. цариця, як ознаку влади кошового отамана [6, с. 119].

Війна завершилася цілковитою перемогою Росії, у 1774 р. її війська окупували Крим, і за умовами Кючук-Кайнарджийського мирного договору, Туреччина визнала де-юре Кримське ханство незалежним, а де-факто – його повне підпорядкування Російській імперії (у 1783 р. його державність було ліквідовано). Окрім того, Санкт-Петербург підпорядкував собі великі

терени Надчорномор'я. Перемоги над зовнішніми ворогами (турками і татарами) надали можливість імператриці остаточно вирішити запорозьке питання, оскільки, на її думку, Нова Січ вже цілковито втратила своє геополітичне і мілітарне значення і тепер стала на заваді колонізації нових територіальних надбань. Військова операція влітку 1775 р. по знищенню Січі пройшла успішно, запорозьке квазідержавне утворення припинило своє існування. Його землі були остаточно інкорпоровані Росією, а кошових очільників відправлено на довічне заслання.

Після відновлення Української державності висувалася пропозиція щодо повернення на Батьківщину останків кошового. Але, як відзначає С. Авдеєнко, на превеликий жаль, могила П. Калнишевського не збереглася до нашого часу. Хоча Д. Яворницький, Г. Фруменков, Д. Кулиняк вважали, що його поховання знаходилося на головному дворі Соловецького Кремля, перед Спасо-Преображенським собором, але там є лише, зазначає дослідник, славнозвісна могильна плита, а саме захоронення назавжди втрачене [1, с. 59].

Українські вчені намагалися зрозуміти й осягнути, чому так жорстоко імперці вчинили з найвищими січовими урядниками. М. Грушевський писав: «Та найбільше було дивне, що тих старшин, які намовляли Запорозжців не противитися, а покоритися царській волі, арештовано і розвезено по монастирях в тяжке заслання» [8, с. 463].

О. Апанович наголошувала: «Жорстока розправа з Калнишевським, Глобою і Головатим пояснюється тим, що вони репрезентували вищу владу на Січі, її кошовий уряд, були виразником автономності, самостійного самоврядування Запорозжжя [2, с. 172].

У свою чергу, В. Голобуцький вважав, що замість повного знищення запорозького козацтва і перетворення його на регулярне російське військо, сталося зовсім інакше – значна частина колишніх запорозжців опинилася на боці Туреччини, з якою Росії ще треба було вести запеклу боротьбу на південних кордонах, окрім того, виникла нова Січ – Задунайська, яка стала форпостом козацької свободи, ось тому, всі ці свої прорахунки Г. Потьомкін вирішив віднести на карб запорозької влади: кошового, судді й писаря та жорстоко їх за це покарати довічним засланням [5, с. 534–536].

На нашу думку, П. Калнишевського та його однодумців ув'язнили не за суто формальними ознаками (займання ними найвищих керівних посад), і не за те, що сталося після ліквідації

Нової Січі (втеча частини запорозжців до Туреччини й організації ними Задунайської Січі), а насамперед, за їхню реальну проукраїнську політику (державницьку, економічну, культурну тощо).

Важливим документом, що засвідчує державницьку та етнокультурну діяльність П. Калнишевського є Маніфест Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі 1775 р. Г. Коцур справедливо наголошує, що він вражає своєю нелогічністю та протиріччями, з одного боку, в ньому Нова Січ зображується як гніздо розбійників, які існували з грабунків, вели аморальний спосіб життя, не мали власності, перешкоджали торгівлі та культурному життю сусідів, а, з іншого, в тому, що запорозжці розвивали власну економічну і політичну діяльність, яка в йшла в розріз з політикою імперії [18, с. 12].

Ось тому в Маніфесті наголошувалось, що запорозжці зі своєю старшиною намагались: «утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, зі своїм власним несамовитим управлінням» [10, с. 252].

Ми переконані, що імперці зрозуміли антикріпосницьку, антиімперську та україноцентричну сутність Запорозької Січі й ту велику небезпеку, яку вона становила для Росії. По суті, Нова Січ, це як міна уповільненої дії, що може вибухнути у будь-який момент, вона активно сприяла розвитку прогресивних форм землеволодіння і землекористування (фермерство), становленню підприємництва й особистої волі, заселенню українцями надчорноморських чорноземів та перетворенню з часом Запоріжжя, замість Гетьманщини в осередок українського етнодержавонацієтворення.

А. Тойнбі у праці «Дослідження історії» писав, що товариство січових козаків утворювало напівчернече військо братство, маючи спільні риси як з елінським братством воїнів-спартіатів, так і з орденами лицарів-хрестоносців [26, с. 124].

Запорозька Січ була своєрідним козацьким лицарським орденом, який мав певні паралелі з духовно-лицарськими орденами середньовічної Європи, окрім того, Січ була тією «неопалимою купиною», тим загартованим осердям, навколо якого постійно нуртував український лицарський дух і йшов процес формування і становлення національних збройних сил і державності [27, с. 233].

У XVIII ст. для Січі настали важкі часи. Росія перейшла в активний геополітичний наступ та почала проводити наступальну зовнішню і внутрішню політику. Запорозжцям та їх керівникам треба було не лише пристосуватися до цих стрімких змін, а й намагатися якісно і

кількісно розвивати свій потенціал. У цей непротий час, особистість кошового, його професійні, організаторські й моральні здібності стали визначальними. Так, Г. Коцур та Ю. Шовкун відзначають: «Від здатності козацького ватажка організувати вдалих і багатий здобиччю воєнний похід, витребувати від монарха-сюзерена грошове і хлібне жалування, здобути права і привілеї Війську Запорозькому, а також без конфліктів розподіляти між куренями військово здобич та угіддя для промислів залежала тривалість його порядкування на Коші» [19, с. 49].

У цей складний період П. Калнишевський стає кошовим, спочатку 1762 р., а потім з 1765 по 1775 рр. тобто на десять років підряд, «чого на Запоріжжі зроду-віку не було». В. Коцур й А. Коцур наголошують: «Сам факт такого тривалого перебування П. Калнишевського свідчить про його видатні здібності воєначальника, політика, керівника. Калниш – так любовно називали свого ватажка козаки. Кошовий послідовно захищав земельні інтереси й межі Запорозької Січі, проводив активне заселення південноукраїнських степів, сприяв заснуванню нових населених пунктів» [15, с. 5].

Прагнучи до посилення ролі Січі в підросійській Україні П. Калнишевський намагався розширити її соціальний і політичний вплив, шляхом переорієнтації з суто мілітарної формації на багатофункціональну військово-політичну організацію, яка базувалася на міцному економічному підґрунті. З цього приводу О. Апанович відзначала: «В економічній політиці кошовий отаман дбав про розвиток сільського господарства в Запорізькій Січі, поширення торгівлі, енергійно займався колонізацією Запорожжя. На рахунок прогресивної, плідної економічної діяльності Калнишевського слід віднести той факт, що останній період в історії Запорожжя позначився помітним економічним піднесенням. Значно зросла кількість зимівників – багатоземельних господарств фермерського типу, що базувалися на власній і найманій праці» [3, с. 257].

Якщо на початку існування Нової Січі Запорожжя ще відчувало потребу у хлібі і змушене купувати його в Україні, то, у зв'язку з розвитком власного землеробства, наголошують Г. Коцур і Ю. Шовкун, це становище швидко змінилося й Запорожжя почало забезпечувати не тільки власні потреби у хлібі, але й вивозити його на рівні з іншими сільськогосподарськими продуктами за межі краю [19, с. 102].

П. Калнишевський дієво сприяв освоєнню українцями надчорноморських степів та перетворенню їх з безлюдної місцевості на добре

освоєні терени. Так, Ю.Шовкун зазначає, що кошовий проводив активне заселення південно-українських степів, сприяв заснуванню нових населених пунктів. У 1770 р. на території Вольностей налічувалося вже кілька міст, 45 сіл, близько 4 тис. зимівників, де проживало 30,6 тис. душ чоловіків, а в 1775 р. – 54 тис. душ [28, с. 12].

Зрештою, така поступальна і цілеспрямована державницька діяльність П. Калнишевського допомогла суттєво розширити українські етнічні території, незважаючи на опір і протидію Російської імперії.

В. Грибовський наголошує: «Спроба останнього кошового отамана створити хліборобський лад і протегування значному, статечному козацтву в перспективі мусили забезпечити широку соціальну базу його урядуванню й змінити традиційну структуру козацького товариства на користь його хліборобсько-господарської версти. Здійснюючи заселення Запорозьких Вольностей українською людністю Калнишевський сприяв інтеграції Північного Причорномор'я в єдиний етнокультурний простір України» [7, с. 106].

Так вважає й І. Рішняк, зазначаючи, що завдяки виваженій економічній політиці П. Калнишевського, Україна здобула перспективу стати справжньою «житницею Європи» (до речі, такою потенційно вона залишається й донині), та найголовніша його заслуга перед українцями полягає в тому, що кошовий своєю активною діяльністю посприяв колонізації причорноморських степів, і входженню цього регіону до єдиного етнокультурного комплексу України. Та й загалом, підсумовує автор, без П. Калнишевського Україна була б іншою, що найменше іншою за територіальними обширами і господарською діяльністю, вона б не мала ані найкращих у світі степових чорноземів, ані причорноморських портів [24, с. 5–6].

У свою чергу, етнокультурна діяльність П. Калнишевського стала продовженням його державницького чину. Якщо дослідники, вивчаючи цю проблему, дещо відділяють її від україноцентричної політики кошового, то в реальному житті вона перебувала у нерозривній єдності життєдіяльності українського звияжця.

Одним із важливих складових українського етнокультурного комплексу є християнська релігія, церква, релігійність, благодійність тощо. У ранньомодерну добу, як і у часи середньовіччя, ці духовні чинники багато чому визначали повсякденне життя українців загалом і запорожців, зокрема. Характерною рисою січовиків була щира релігійність та намагання захищати християнські цінності й пріоритети. Так,

А. Скальковський вирізняв дві головні обставини, які стосувалися запорожців: 1) вимоги Коша щодо незалежності їхньої церкви й духовенства від загальної російської ієрархії чи від Митрополита Київського та Малоросійського; 2) особлива шаноба до київських монастирів, здебільшого до «великого Києво-Межигірського Свято-Преображенського монастиря» [25, с. 109–110].

Імперія з усіх сил намагалася звести запорожців та їх військово-політичну організацію до рівня звичайного уніфікованого російського козачого війська та контролювати усі сфери їх буття, у тому числі й духовного.

О. Апанович писала: «Наступав царизм і на автономність запорозької церкви, яка була незалежна від київської митрополії, а підлеглість цієї церкви патріарху була номінальною. Запорозька церква вважалася парафією Межигірського монастиря, який мав право ставропігії, тобто безпосередньо залежав від патріарха й був вилучений із відомства Синоду та київського митрополита. Оскільки ж патріарх був далеко, то Межигірський монастир і його парафія – Запорозька Січ – були взагалі незалежними» [3, с. 266].

П. Калнишевський всіляко відстоював автономність запорозької церкви та захищав її особливий статус. Про це свідчить листування кошового з архімандритом Києво-Межигірського монастиря Іларіоном Кондратовським про долю начальника січових церков Володимира Сокальського та якнайшвидшого його повернення на Січ [15, с. 23–29].

Особливо серед запорожців були у пошані благодійність й церковно-добродійна діяльність. Так, Г. Коцур відзначає: «За рахунок козацького війська та його ватажків були збудовані майже всі запорозькі церкви; козаками була подарована і значна кількість релігійних книг, ікон, хрестів, золотих посудин і багато іншого для своїх храмів Божих. Особливо піклувалися козаки про прикрашення головної церкви Запорозьких Вольностей – Січової Покровської» [16, с. 25].

Щедрою благодійністю відзначався П. Калнишевський. Зокрема, він у листі до намісника Києво-Межигірського монастиря ієромонаха Феодорита у 1775 р. повідомляв, що відсилає 200 рублів для виготовлення головних уборів для архієрея й архімандрита В. Сокальського [15, с. 35–36].

А. Коцур і Г. Коцур зауважують з цього приводу: «Коштом військової старшини було побудовано ряд церков за межами Вольностей. Зокрема, кошовий отаман П. Калнишевський фінансував зведення церков у Києво-Межигірському монастирі, Лохвиці, Ромнах, Пустовійтівці тощо» [13, с. 92].

У листи до іконописця В. Петрашева восени 1768 р. кошовий зокрема писав: «когда поедете в містечко Лохвицю і тамо в новоустроенной коштом моім церкві будете внутрі малювать не упомнили конопляного масла на побіл і протчое употребить для лутчей в той работе крѣпости» [22, с. 39]. Це послання свідчило не лише про благодійність кошового, а й про його велику відповідальність.

Серед храмів П. Калнишевського вирізняється визначна пам'ятка дерев'яного будівництва Лівобережжя – Покровська церква (понад 32 м заввишки) в Ромнах (нині Сумської області). На думку А. Коцура, вона була (у 1943 р. згоріла у Полтаві) однією з найпривабливіших пам'яток народного монументального дерев'яного будівництва Лівобережної України [11, с. 5, 11].

А. Коцур і В. Коцур зазначають, що на своїй батьківщині в с. Пустовійтівці, вже ставши кошовим, П. Калнишевський збудував церкву Святої Трійці, фахівці вважають цей храм, споруджений у 1773 р. одним з шедеврів української архітектури (на щастя він зберігся) [14, с. 30].

У запорозькому місті Самарі (тепер Ново-московську Дніпропетровської області) у 1773–1778 рр. вихідцем із Слобожанщини Якимом Погрібняком, на кошти П. Калнишевського збудовано Троїцький собор. А. Коцур наголошує, що, навіть, після знищення Нової Січі та ув'язнення січової старшини його продовжували будувати на кошти кошового, зрештою, після реставрації у кінці XIX ст. він зберігся до нашого часу [12, с. 5–9].

Г. Коцур пише, що навесні 1775 р. у с. Петриківка (нині смт на Дніпропетровщині) освячено церкву, побудовану кошовим, також у ній був портрет козацького ватажка та пам'ятна дошка, на якій викарбувано: «Сей храм соорудил раб Божий, кошевой атаман Запорожской Сечи Петро Калнышевський, года 1775». На жаль, ні церква, ні портрет, ні дошка не вціліли [17, с. 9–13].

Особливу увагу П. Калнишевський приділяв розвитку освіти на запорозьких теренах. З цього приводу О. Апанович наголошувала: «Калнишевський дбав, щоб ті демократичні й гуманні принципи, які склалися в системі освіти на Запорожжі, не порушувалися, оберігав національний характер школи, дух глибокої любові до рідного народу, його культури, віри, звичаїв. Навчання велося на Запорожжі рідною тогочасною українською мовою Кошовий отаман Калнишевський дбав, аби школи мали відповідні умови для навчання й життя, своєчасно забезпечувалися приміщенням, харчами, книгами. Вся справа освіти була взята «на кошти війська».

За традицією при розподілі платні, провіанту, прибутків із торгівлі, промислів, воєнної здобичі видавали «звичаєм узаконену» частину на школу. Доброю справою вважалися пожертви на школу» [3, с. 267–268].

У свою чергу, А. Коцур і Г. Коцур зазначають: «Кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський постійно піклувався про розвиток української культури й духовності. Власним коштом чи за його сприяння збудовано понад тридцять православних храмів. Дбав про розвиток освіти. Петро Калнишевський зробив вагомий внесок у розвиток духовності, культури й освіти України. Своєю меценатською діяльністю засвідчив розуміння їхнього високого призначення в житті суспільства» [13, с. 94].

Таким чином, за часів П. Калнишевського був здійснений еволюційний перехід Нової Січі від суто мілітарної формації до багатофункціональної військово-політичної організації, що базувалася на міцному економічному підґрунті й у майбутньому могла стати базою відновлення Української державності. Кошовим здійснювалася поступова переорієнтація запорожців від військового здобичництва до господарської діяльності й формування в Україні т.зв. фер-

мерських господарств й соціального вільного стану фермерів (своєрідного аналогу сучасного середнього класу). П. Калнишевський цілеспрямовано здійснював освоєння українцями надчорноморських степів, перетворення їх з малозаселеної місцевості на добре залюднені терени, що, зрештою, призвело до суттєвого розширення українських етнічних територій, незважаючи на опір і протидію Росії. Всі ці дієві заходи кошового посприяли освоєнню і включенню Надчорномор'я до цілісного етнокультурного простору України. Етнокультурна діяльність кошового отамана стала логічним продовженням його державотворчого чину. Незважаючи на імперські утиски, П. Калнишевський цілеспрямовано відстоював автономність запорозької церкви та захищав її особливий статус. Січовий очільник всіляко дбав про розвиток церкви, релігійності, благодійності, духовності й освіченості українців. На добровільні пожертви й за особистого піклування патріота-державника й благодійника збудовано понад 30 православних храмів, здійснювалося загальне управління запорозькими школами та пильно відстежувалося забезпечення освітніх закладів, вчителів й учнів усім необхідним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеенко С.И. Последний атаман. Тайна императора / С.И. Авдеенко. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. – 108 с.
2. Апанович О. Не пропала їхня слава: Передумови і наслідки скасування Запорозької Січі / О. Апанович // Вітчизна. – 1990. – № 9. – С. 164–173.
3. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі // Коцур В. П., Коцур А.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття – С. 22–43.
5. Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 540 с.
6. Гончарук Т.Г. Кошовий отаман Петро Калнишевський та Хаджибей (Одеса) (до 270-річчя походу запорожців на місто Хаджибей та в землі сучасної Одещини в червні-вересні 1770 року) Т.Г. Гончарук. – Одеса : Фенікс, 2011. – 192 с.
7. Грибовський В.В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В.В. Грибовський. – Дніпропетровськ : Пороги, 2004. – 132 с.
8. Грушевський М. Ілюстрована історія України. З додатком Нового Періоду Історії України за роки від 1914 до 1919 М. Грушевський. – Нью-Йорк : Вид-во Шкільної Ради, [Без року]. – 560 с.
9. Еварницький Д.І. (Яворницький Д.І.) Запорожжя в залишках старовини і переказах: Ч. I; Ч. II / Д.І. Еварницький. – К. : Веселка, 1995. – 448 с.
10. З Маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі // Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник док. і матеріалів / За заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ-Чернівці : Книги-XXI, 2008. – 652 с.
11. Коцур А. Добродійство останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (на прикладі Покровської церкви в Ромнах) / А. Коцур // Часопис української історії. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 5–13.
12. Коцур А. Троїцький собор П. Калнишевського в Новомосковську – вершина українського дерев'яного зодчества XVIII ст. / А. Коцур // Часопис української історії: Збірник наукових статей – К., 2006. – Вип. 5. – С. 5–9.
13. Коцур А. Церковно-добродійна діяльність кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського / А. Коцур, Г. Коцур // PEREYASLAVIKA: Наукові записки Національного

- історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Збірник наукових статей. Релігійне життя Переяславської землі ІХ–ХХІ ст. – К., 2007. – Випуск 1(3). – С. 92 – 94.
14. Коцур А.П. Шлях на Голгофу. Від кошового Петра Калнишевського до СВУ /А. Коцур, В. Коцур. – К. : Хрещатик, 1996. – 64 с.
 15. Коцур В.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського) / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – К.-Переяслав-Хмельницький : Книги-ХХІ, 2004. – 360 с.
 16. Коцур Г. Внесок Петра Калнишевського у розвиток української культури та духовності / Г. Коцур // Часопис української історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 24–27.
 17. Коцур Г. Петриківка й Петро Калнишевський (До 315-ї річниці від дня народження останнього кошового отамана Запорозької Січі) / Г. Коцур // Часопис української історії. – К., 2006. – Вип. 5. – С. 9–13.
 18. Коцур Г. Петро Калнишевський – останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового (До 250-річчя обрання козацьким керманічем) / Г. Коцур // Часопис української історії. – К., 2012. – Вип. 24. – С. 9–17.
 19. Коцур Г.Г. Петро Калнишевський: нескорений духом / Г.Г. Коцур, Ю.І. Шовкун. – К.-Переяслав-Хмельницький : Книги-ХХІ, 2012. – 184 с.
 20. Кулиняк Д.І. Лицар Дикого Поля. Петро Калнишевський. Історико-документальний роман-есе. Видання 6-тєдоопр. / Д.І. Кулиняк. – К. : ТОВ ВПЦ «Літопис – ХХ», 2012. – 192 с.+16 вкл.
 21. Кулиняк Д.І. Останній кошовий Петро Калнишевський / Д.І. Кулиняк. – К. : Вид-во т-ва «Знання» України, 1991. – 48 с.
 22. Лист Петра Калнишевського до іконописця Павла Петрашева 1768 р. вересня 7 // Коцур В. П., Коцур А.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття. – С. 39.
 23. Мицик Ю.А. Калнишевський (Калниш) Петро Іванович / Ю.А. Мицик // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 190–191.
 24. Рішняк І.М. Він творив Українську Державу / І.М. Рішняк // Кулиняк Д.І. Лицар Дикого Поля. Петро Калнишевський. Історико-документальний роман-есе. Видання 6-те доопр. – К. : ТОВ ВПЦ «Літопис – ХХ», 2012. – С. 4–6.
 25. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А.О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.
 26. Тойнбі А.Д. Дослідження історії / пер. з англ. – Т. 1–2 / А.Д. Тойнбі. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 614 с.
 27. Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі / Ю.С. Фігурний. – К : Видавничий дім «Стилос», 2004. – 308 с.
 28. Шовкун Ю.І. Політико-адміністративна, господарська та військова діяльність П. Калнишевського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю.І. Шовкун. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 20 с.

©Юрій Фігурний
(Київ)

ГОСУДАРСТВЕННАЯ И ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕТРА КАЛНЫШЕВСКОГО В КОНТЕКСТЕ АГРЕССИВНОЙ ПОЛИТИКИ РОССИИ В ОТНОШЕНИИ УКРАИНЫ И УКРАИНЦЕВ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

В статье исследуется государственная и этнокультурная деятельность П. Калнышевского в контексте агрессивной политики России в отношении Украины и украинцев во второй половине XVIII века. Во время государственной деятельности П. Калнышевского был осуществлен эволюционный переход Новой Сечи от чистой военной формирования к многофункциональной военно-политической организации, которая базировалась на прочном экономическом фундаменте и в будущем могла стать базой восстановления украинской государственности. Кошевым осуществлялась постепенная переориентация запорожцев от военного добычества к хозяйственной деятельности и формирования в Украине т.н. фермерских хозяйств и социального свободного состояния фермеров (своеобразного аналога современного среднего класса). П. Калнышевский целенаправленно осуществлял освоение украинских причерноморских степей, превращение их из малозаселенной местности на хорошо заселенные людскими территориями, что, в конце концов, привело к существенному расширению украинских этнических территорий, несмотря на сопротивление и противодействие России. Все эти действенные меры кошевого способствовали освоению и включению Причерномо-

рья в целостное этнокультурное пространство Украины. Этнокультурная деятельность кошевого атамана стала логическим продолжением его государственного чина. Несмотря на имперские притеснения, П. Калнышевский целенаправленно отстаивал автономию запорожской церкви и защищал ее особый статус. Сечевой глава всячески заботился о развитии церкви, религиозности, благотворительности, духовности и образованности украинцев. На благотворительные пожертвования и при личном попечении патриота-государственника и благодетеля построено более 30 православных храмов, осуществлялось общее управление запорожскими школами и пристально отслеживалось обеспечение образовательных учреждений, учителей и учеников всем необходимым.

Ключевые слова: Украина, украинцы, П. Калнышевский, Запорожская Сечь, государственная и этнокультурная деятельность, Россия.

© Yuriy Fihurnyi
(Kyiv)

STATEHOOD AND ETHNO-CULTURAL ACTIVITIES OF PETER KALNYSHEVSKY IN THE CONTEXT OF RUSSIA'S AGGRESSIVE POLICY TOWARDS UKRAINE AND UKRAINIANS IN THE SECOND HALF OF THE EIGHTEENTH CENTURY

In the article the statehood and ethno-cultural activities of P. Kalnyshevsky in the context of Russia's aggressive policy of Ukraine and Ukrainian in the second half of the eighteenth century were investigated. During the state activity of P. Kalnyshevsky was made evolutionary transition from a the New Sich as a purely military formations to multi military-political organization, based on a solid economic basis that in the future could become the basis of the Ukrainian state. Koshevoy carried gradual reorientation of Cossacks from military to economic activity and the formation of the so-called Ukraine farmers and social class of free farmers (a kind of analogue of the modern middle class). P. Kalnyshevskyy has focused on the development of the Ukrainian Black Sea steppes, turning them from sparsely populated areas to well inhabited territories, which eventually led to a significant expansion in spite of the resistance and opposition of Russia, Ukrainian ethnic territories. P. Kalnyshevskyy has focused on the development of the Ukrainian Black Sea steppes, turning them from sparsely populated areas to good career, which eventually resulted to a significant expansion of Ukrainian ethnic territories in spite of the resistance and opposition of Russia. All these effective means of Koshoviy contributed to the development and inclusion of Atop Black Sea Region to holistic ethnocultural space of Ukraine. Ethno-cultural activity of ataman was the logical extension of its state building activity. Despite the imperial oppression, P. Kalnyshevskyy purposefully defended the autonomy of Zaporizhzhya church and protected its special status. The head of Sich in every possible way concerned about the development of the church, religious, charity, spirituality and education Ukrainian. For charitable donations, and for personal care of patriot, statesman and philanthropist built more than 30 Orthodox churches, carried out the general management of Zaporozhian schools, carefully check the providing of educational institutions, teachers and students by all necessary.

Thus we briefly described the historiography of the problem and source base of research; concisely delineated the basic biographical milestones of the life of P. Kalnyshevsky; analyzed the state activities of Koshoviy; considered ethnocultural orientation patriot's actions; analytically comprehended lessons of the Ukrainian centered activity of statesman in the context of Russia's aggressive policy towards Ukraine and Ukrainian during the eighteenth century.

Despite the considerable number of works devoted to the personality and achievement of P. Kalnyshevsky there are many interesting topics that are directly and indirectly associated with the Koshoviy, particularly those issues related to birth, social origin, the formation of personality, probably attempts to act against Empire.

We hope that researchers will be able in the future, bringing new archive, epistolary and other sources to explore these and other problems relating to the victorious and tragic figures of P. Kalnyshevsky, the last Koshoviy of Cossack Sich.

Keywords: Ukraine, Ukrainian, P. Kalnyshevskyy, Zaporozka Sich, state and ethno-cultural activities, Russia.

До редакції надійшла 2.03.2016.